

## Етнокультура, конфесійне життя і побут подолян

УДК 94(477.43)“18”

Б.М.Хіхляч

### Книжковий репертуар в уніатській церковній практиці на Поділлі у XVIII ст.

*В статті висвітлюється діяльність василіан в галузі книгодрукування, наявність богослужбової літератури в церквах та монастирях Поділля у XVIII ст., шляхи їх поповнення.*

*Ключові слова:* Друкарня, книга, монастир, церква.

Свою історію на території Поділля Уніатська церква розпочала з початку XVIII століття. В той час активна робота уніатського духовництва на подільських теренах проявилася передусім у культурному процесі. Особливо тут відзначився Чин святого Василя Великого (далі – ЧСВВ).

Питання здобутків ЧСВВ у книговидавничій діяльності, поширенні власних друків, забезпечення ними уніатських церков та василіанських монастирів, вивчали М.Яворівський, польські вчені М.Підлипчак-Масрович, А.Новицька-Єжова, сучасні дослідники О.Булига, В.Лось, Т.Соломонова. Фактичний матеріал зазначений у візитаціях церков, які збереглися в архівних фондах та історичних описах населених пунктів, надрукованих в Подільських Єпархіальних Відомостях.

Завдання даного дослідження – розкрити книжковий репертуар в уніатській церковній практиці на Поділлі.

Чин святого Василя Великого в історію церковно-релігійного життя українського народу увійшов своєю діяльністю в справі поширення унії, освітньою, виховною, видавничою справою, а також організацією бібліотек та науково-літературною працею ченців. Починаючи з другої чверті XVII ст. і до кінця XVIII ст. створюються і розгортають свою діяльність друкарні ЧСВВ у Вільні (1628–1839), Супраслі (1695–1804), Мінську (1790–1793), Уневі (1648–1771, 1700–1732 рр. книжки не друкувались), Львові (1700–1708), Почаєві (1732–1831)<sup>1</sup>. На Поділлі ЧСВВ не мав жодної власної друкарні. Місцеві уніатські священники та ченці-василіани послуговувалися книжками переважно тих типографій, які були географічно ближчими. В основному користувалися Почаївськими друками, а також Львівськими й Унівськими<sup>2</sup>.

За змістом літературу, видану в уніатських друкарнях, можна поділити на релігійну та світську. Релігійні книжки використовували під час Служби Божої, проповідей, при вивченні теології, філософії, церковного права. Такими були псалтирі, євангелії, листи апостолів, мінеї, трєфолої, служебники, требники, часослови, ірмологіони й так звані церковні устави. Нелітургійні книжки, як акафісти, каноніки, малі молитвослови використовувалися при здійсненні обрядів.

Світську літературу василіани почали ширше друкувати з середини XVIII ст., хоча така була й раніше, однак тоді це носило радше спорадичний характер. В другій половині XVIII ст. василіанські типографії значно урізноманітнили свою видавничу діяльність, відповідаючи на потреби часу. Почала виходити художня, наукова, полемічна література, відредатовані підручники, лексикони, календарі, збірники уставів та прав, порадики, листівки та ін.

Наукова та науково-популярна література, яку видавали василіани, була представлена публікаціями польських та європейських вчених, творами самих василіан, перекладами, а також переробками закордонних праць, серед яких домінувала історія. Крім того, василіанські типографії друкували праці з права, географії, військової справи, медицини<sup>3</sup>.

Наявність у Василіанського Чину власних друкарень та випуск ними книжок, значно полегшували уніатським священникам й ченцям-василіанам проведення місій, проголошення проповідей, інші форми душпастирської діяльності. В місіонерській літературі переважали проповіді, поряд з ними розповсюджувалися катехизиси, збірники молитов, церковних співів, які називалися акафістами та канонами. Їх публікували латиною, церковнослов'янською і польською мовами в Почаївській, Львівській та інших типографіях. Серед розмаїття збірників виділялися “Акафисты различные с прочими душеполезными молениями” (Почаїв, 1756), “Акафист к Пресвятой Богородице”. Користувалися популярністю “Богогласник” (Почаїв, 1790), а також молитовник для мирян супраський “Евхалогіон” (1766) та львівський пісенник “Ірмологіон” (1700)<sup>4</sup>.

Свій внесок василіани зробили й у розвиток нотодрукування. Найважливішою подією в українській церковній музиці XVIII ст. стала поява першої друкованої нотної книжки “Ірмологіону” у Львові в 1707 р. з датою 1706 р. Цей збірник поширився не лише на всіх українських землях, але й на Московщині<sup>5</sup>. Віршовані твори монахів з Ірмологіону поширювалися в народі, вивчалися напам'ять та виконувалися молоддю, різними лірниками й бандуристами. Серед творів були пісні, приурочені до великих християнських свят: Різдва Христового, Нового Року, Хрещення Божого, в яких приймало участь молоде покоління села й особливо діти<sup>6</sup>. Великою популярністю користувалися канти на честь чудотворних ікон Богородиці, що шанувалися в різних монастирях та парафіяльних церквах, здебільшого Галичини, Волині та Поділля: Підгорецька, Почаївська, Тиврівська, Барська, Бердичівська та інші<sup>7</sup>. Ірмологіон мали багато храмів, наприклад в Пресвятої Трійці с.Кульчійвці Кам'янецького повіту<sup>8</sup>, церква Благо-

віщена Пресвятої Богородиці в м. Саганові<sup>9</sup>, церква Успія Божої Матері м. Тростянець<sup>10</sup>. В с. Паньківцях Летичівського повіту Подільської єпархії Свято-Михайлівська церква на кінець XVIII ст. серед інших книг мала нотний рукописний Ірмологіон 1707 р.<sup>11</sup> Візита церкви с. Старої Пісочної Кам'янецької єпархії означає наявність друкованого Ірмолайчика без нот<sup>12</sup>.

Тематика книг, що друкувалися в Україні, залежала від багатьох чинників – і від попиту на ті чи інші видання, і від наявності меценатів видавничої діяльності, і від доступності книжок, друкованих за межами України. Дедалі більший вплив на характер книжкової продукції мали цензурні умови.

Розвиток навчальних закладів ЧСВВ дав поштовх до наукової праці василіан, головно в царинах філософії та богослов'я, хоча таких творів було опубліковано небагато. Вони збереглися переважно в манускриптах. Підручники, написані професорами, переписували студенти, підправляли наступники-викладачі й так вони передавалися новим поколінням. Відомо, що в рукописах залишилися підручники професорів філософії та теології як от Мелетія Долянського, Інокентія Матковського, Сильвестра Ляшевського, Самуїла Єдлінського, Гедеона Лесевича, Йосафата Макаревича, Трифона Стебницького, Германа Дроновича та інших<sup>13</sup>. Наукова діяльність василіан проявилася також у канонічному праві, місіології, історії.

У XVIII ст. з'являються твори, написані мовою, близькою до народної, для керівництва та настанов священикам у повчанні парафіян та належної підготовки парохів до свідомої й обдуманної діяльності<sup>14</sup>. Серед таких видань дослідники відзначають “Богословие нравоучительное повсеместное, честным отцом Павлом Гавриилом Антоине пресвитером и учителем св. Богословия, написанное на латинском языке, переведенное василианами и напечатанное в Почаевской лавре 1775 г.”, “Богословие нравоучительное, содержащее в себе собрание вкратце поучений о святых тайнах, о добродетелях богословских, о заповедях церковных, с приложением обильные науки о догматах веры католические и некоторых ведомостей особам духовным, не иначе же пресвитерам парафияльным благотребное” (цю книгу було надруковано в типографії Почаївської Лаври у 1786 р.), “Краткое поучение о науке христианской” (надрукована типографією Почаївської Лаври у 1786 р.)<sup>15</sup>.

Кожна уніатська церква мусила мати необхідний набір книг для церковних відправ. До них належали Євангеліє, Апостол, Требник, Служебник, Тріоди, Псалтир, Часослов, Октоїх, Мінеї, Ірмологіон<sup>16</sup>. Дуже популярними були різнотипні видання Акафістів (не менш як 47 видань), зокрема укладений Йосафатом Крюковським Акафіст св. Варварі (не менше 30 видань у XVIII ст.). Найбільша за розміром церковна книга Анфологіон (Мінея святкова і загальна) видавалася 11 разів. Далеко не кожна сільська церква могла собі дозволити придбання цієї книжки<sup>17</sup>. Однак в церкві с. Сомівки, Ольгопільського повіту на Брацлавщині, вона була від 1726 р.<sup>18</sup> Ще менш доступними були Мінеї місячні: здійснено лише три видання цієї 12-томної книги (Київ, 1750 і 1787 рр.; Почаїв, 1761 р.)<sup>19</sup>.

Проте не всі церкви мали повну добірку церковнослужбової літератури. Так, в церкві Успія Божої Матері м.Ладижина, Гайсинського повіту на 10 квітня 1785 р. було три московських Євангелія, а також Трефолой, Тріюдь пісна, Апостол, Октоїх великий, Часослов, два Псалтирі 4<sup>0</sup> формату – все київського друку; Тріюдь цвітна, Требник – почаївського видання; два Службники, один “ київський, інший “ почаївський”<sup>20</sup>. У церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці м.Саганова, Проскурівського повіту, були Євангеліє львівське, Службник унівський, Службник львівський, Апостол київський, Трефолой львівський, Октоїх львівський, Тріюдь пісна київська, Тріюдь цвітна львівська, Ірмологіон львівський, Псалтир, Часослов – київські, Ім’я набоженства, Требник учнівський<sup>21</sup>. В церкві Успія Божої Матері м. Тульчина Брацлавського повіту станом на березень 1785 р. були: Євангеліє – київське та московське; Службник великий – почаївський та київський; Трефолой, Тріюдь пісна, Апостол – київські; Шестоднік старий – друку невідомого; Тріюдь цвітна, Мінея 8<sup>0</sup> формату – московські; Требник 4<sup>0</sup> формату, Псалтир 4<sup>0</sup> формату, Часослов 8<sup>0</sup> формату – почаївські<sup>22</sup>.

Як відзначає Т.Р.Соломонова: “жодна церква не мала Біблії, що є зрозумілим через високу її вартість, а також те, що уніатська церква, як і католицька та православна, не підтримували прагнення парафіян самостійно читати і тлумачити Біблію”<sup>23</sup>.

Надзвичайно важливу роль у богослужіннях, насамперед у літургії, відігравало Євангеліє. Впродовж другої половини XVII–XVIII ст. ця книга в Україні друкувалася 24 рази: 5 видань у другій половині XVII ст., 12 – у першій половині та 7 – у другій половині XVIII ст. Зменшення кількості видань пояснюється тим, що більшість храмів цією книжкою на той час вже були забезпечені, а нові церкви будувалися не так часто<sup>24</sup>. Активно використовувались, за наявності, також і Євангелія православного видання. Крім на престольного, в багатьох церквах були й інші примірники, які нерідко дарувалися побожними парафіянами. Так, Шаргородський монастир мав Євангеліє московського друку 1722 р. з наступним написом по аркушах книги: “Сия книга глаголема Евангеліє куплена у войску Запорожском Низовом или Коше, то есть у Сечи, а в курене Каневском за преставльшагося Родиона Денги, отпущения ради души его за старанием же Петра Жовелана Атамана того ж куреня Каневского и всего товариства за певную сумму двадцать таляриив и вручена до монастыря Бершадского до храму Преображения Господня, от которого монастыря никто не должен до вечных часов отдаляти”<sup>25</sup>. Проте, як бачимо, ця книжка все ж таки опинилася в іншому монастирі.

Візитатори в своїх описах церков та монастирів намагалися наводити конкретні дані про книги: назву, автора, місце видання, формат. Часом є відомості про стан книги, її збереженість, проте майже ніколи не вказувався рік видання. Щоправда візитації подільських уніатських церков зазначали лише перелік книжок та місце їх друку. Натомість історико-статистичні описи церков, надруковані у журналах “Подольские епархиальные ведомости”, зазна-

чали також рік видання, типографію та різні особливості, як от вкладні чи власницькі написи. Яскравим прикладом цього слугує опис с.Поташни Ольгопільського повіту, в якому докладно зазначені книжки місцевої церкви. Так, в ній було Євангеліє великого формату в шкіряній оправі, надруковане 1754 року в Москві. Ця книга містила на сторінках кілька написів. Перший з них зауважував: “куплено в Києві у Філіпа Григоровича Маржевського міщанина, ціною за п’ять рублів рівно. Бершадський Прокон Куліш”. Другий напис говорить так: “ця книга Євангелія Ієромонаха Феофіла”. Третій напис був польською мовою: “Євангеліє, святу книгу, милостивий Дмитро зі своєю дружиною Марією за власне спасіння з Войтівки Бершадської купив та подарував до церкви Поташни Бершадського ключа ... 1783 р. дня 15 Яницький ...”. Четвертий напис зазначав: “це Євангеліє куплене до церкви с.Войтівка Бершадського ключа, яке купив Іванек, підданий того ж села”<sup>26</sup>. Інше Євангеліє, 1789 р. видання містило на своїх початкових сторінках такий напис: “В ім’я Отця і Сина, і Святого Духа, амінь. Цю книгу, яка зветься Євангеліє, купив мешканець Великої Кириївки Андрій Vradzan Іван Чорнобой та віддав Поташни Бершадської до храму Святого Вел. Дмитра за своє здоров’я та відпущення гріхів; а ще хто б наважився забрати з того храму, нехай буде проклятий навіки вічні. Амінь. Підпис священника Ієрея Луки його власною рукою”<sup>27</sup>. Серед інших книжок були: Тріод цвітний, надрукований в Чернігові 1685 р.; Апостол “за держави великого короля Августа III”, надрукований 1754 р.; Октоїх “за держави великого короля Станіслава Августа”, надрукований в Почаївській Лаврі 1774 р.; Великий Требник, Почаїв, 1771 р. Останній також містив напис через аркуші: “цей требник є церковний, куплений до храму Святого Великомученика Дмитра за вісімнадцять злотих в Умані за власні церковні гроші; а ще хто б наважився забрати з того храму, нехай буде проклятий навіки вічні, амінь, амінь. Підпис священієреєм Лукою Виногородським, парохом поташинським. 14 березня 1786 р.”<sup>28</sup>.

За описом Головчинського монастиря на 21 січня 1795 р. він мав два Євангелія київського друку, чотири Служебники почаївського друку, один старий Служебник – львівський; Біблію київського друку, “Розиск” Дмитра Ростовського, бібліотечних латинських книг різного змісту – 4, бібліотечних польських книг різного змісту – 38<sup>29</sup>. З візитації 1773 р. довідуємось, що Рожецький василіанський монастир мав такі церковні книги: рукописне Євангеліє, Служебник у великій оправі почаївського друку, Требник унівський, Тріодь пісна почаївська (всі ці книжки подаровані рожецькими селянами), Тріодь цвітна, Малий Октоїх та Псалтир – московського друку, Трефолой та Апостол – почаївського друку<sup>30</sup>.

7 вересня 1795 р., під час переходу у православ’я Гранівського василіанського монастиря, серед інших книжок в ньому знаходилися релігійні богослужбові книги: три Служебники, Мінея, Требник, Ірмологіон, Тріодь пісна почаївського друку, Тріодь чернігівського, Псалтир київського друку, напрестольне Євангеліє під сріблом почаївського друку, напрестольне Євангеліє під

оправою простою московського друку, Апостол ківського друку, Часослов львівського друку, “Погребение законников” почаївського друку. Обитель мала також гомілетичну та навчальну літературу як от “Роздуми” почаївського друку, польські проповіді тощо<sup>31</sup>.

Окрім власне богослужбової літератури, василіанські монастирі мали бібліотеки. Кількість бібліотек не була сталою й залежала від заможності й значення монастирів ЧСВВ. На 1772 р. в Речі Посполитій існувало 147 василіанських монастирів, з яких принаймні половина мала свої бібліотеки; серед таких були й подільські обителі в Барі, Умані, Шаргороді<sup>32</sup>.

Великою бібліотекою на теренах Поділля міг похвалитися Барський монастир, який отримав її від єзуїтів у зв’язку з ліквідацією ордену 1773 р. Ця книгозбірня нараховувала 987 назв книжок різного змісту латинською, польською та церковнослов’янською мовами. За каталогом 1823 р. склад бібліотеки був таким: книг Святого Письма з коментарями – 33 назви; канонічних та юридичних – 66; богословських – 32; проповідницьких – 107; з церковної та світської історії – 64; аскетичних – 190; з фізичних наук – 84; математичних – 61; риторики та поезії – 192; з граматики – 63; з географії – 35 назв<sup>33</sup>. Після ліквідації монастиря в 1837 р., бібліотека була передана Бітинському василіанському монастирю, який знаходився в Білорусі<sup>34</sup>.

Бібліотека василіанського монастиря в м. Умані, як зазначає польський дослідник Волиняк, “включала в себе багато творів добрих авторів на різних мовах, а особливо: латиною, польською, французькою, італійською. Одні слугували для математики, фізики, натуральної історії, інші ж, а таких найбільше, для літератури”<sup>35</sup>. Загалом у фонді бібліотеки налічувалося до 10 тисяч томів, на її утримання та поповнення щороку від обителі надходило 2 тисячі злотих. Після ліквідації монастиря (1834 р.), бібліотеку вивезено, частину книг передано до університетської бібліотеки в Києві<sup>36</sup>.

Монастирські бібліотеки не були рівнозначними за чисельністю фонду і книжковим репертуаром. Більшість з них мала досить цінні рукописні книжки та хроніки, які в численних військових конфліктах та в часи поділів Речі Посполитої зазнали псування, розграбування та знищення. Багато бібліотек мали в своїх фондах безцінні старі слов’янські та грецькі кодекси, щоправда, більшість з таких книжок збереглися лише фрагментами<sup>37</sup>.

Книгозбірні містилися в приміщеннях, де проводилось навчання (одна зі шкільних зал) або в хатах, поруч з обителями. Так, отримавши від єзуїтів шкільні будівлі, барські василіани розмістили бібліотеку на другому поверсі свого освітнього закладу<sup>38</sup>. В деяких великих монастирях бібліотеки мали окреме приміщення, проте переважна більшість василіанських книгозбірень розміщувалася в монастирських церквах в безпосередній близькості від вівтаря та ризниці. Про дбайливе ставлення ченців до книг свідчить те, що книжкові шафи замикалися, а користувалися книгами лише в приміщенні бібліотеки<sup>39</sup>.

В мовному відношенні переважали книги, написані церковнослов’янською, але книжковий репертуар був різноманітним. Монахи збирали твори

грецькою, на івриті, а після реформи ордену, з початку XVII ст. поповнювали зібрання латинськими, польськими, італійськими та французькими книжками. Серед різномовної західної літератури переважали тексти польською мовою. Церковнослов'янською мовою видавалися передовсім релігійні твори, які слугували проповідникам, місіонерам, вчителям, проте в монастирях вони не домінували<sup>40</sup>. Майже в кожній василіанській книгозбірні близько четвертої частини всіх книжок складала збірки казань та роздумів<sup>41</sup>. Їх використовували як правило місіонери та проповідники ордену. Теологічні твори, які збирали василіани, були перекладами та переробками з іноземних, головню латинських, а також італійських і французьких. Натомість латинські твори ченці збирали, зазвичай, в оригіналі. У василіанських бібліотеках (наприклад, в м. Умані) знаходилось багато старих релігійних книжок, надрукованих в європейських типографіях ще з кінця XV ст.<sup>42</sup>

Релігійна література в книгозбірнях Чину була презентована також житіями святих, уставами ордену, життєписами апостолів, катехизмами, панегіриками, збірниками релігійних пісень, історією церкви. Значну групу книжок становили підручники, до появи яких, певним чином спричинилися особисті подорожі василіан та перебування їх на навчанні за кордоном, головню в Італії. Звідти монахи привозили книжки визнаних авторів, перекладали їх, переробляли та видавали у власних друкарнях або єзуїтських чи інших польських типографіях. Придбані за кордоном теологічні твори використовувалися у навчанні студентів в школах, університетах, або при індивідуальних лекціях<sup>43</sup>.

Поповнення книгозбірень у василіанських монастирях здійснювалося, як і в інших згромадженнях, шляхом купівлі, дарування та контактів з друкарнями й авторами праць. Монастирські бібліотеки обмінювалися між собою дублетами та зайвими книжками, влада ордену також пильнувала, аби зібрані книжки мали впорядкований каталог й інвентар. Край існуванню тих книгозбірень поклали другий та третій поділи Речі Посполитої – багато цінних книжок безглуздо знищено або розпорощено по дуже відлеглих місцях<sup>44</sup>.

Різними шляхами надходили книги й до церков, про що свідчать написи на них: купівля в друкарнях, на ярмарках, храмових святах, як подарунок місцевих мешканців. Іноді передача книг до монастиря розглядалася як повернення боргу; часом книги давали під заставу. Існував звичай купівлі книжок при відвідуванні таких міст як Львів або Почаїв. В останньому купували літературу не лише місцевої друкарні, але й видану в інших місцях, яку привозили торговці. Натомість київські видання богослужбових книг купувалися переважно в Києві, де великим центром продажу була Києво-Печерська Лавра<sup>45</sup>. На Поділлі одним з міст, де можна було придбати книжку, був Кам'янець-Подільський<sup>46</sup>.

Написи на книгах свідчать, що останні дарувалися церкві з умовою молитися за життя, здоров'я та спасіння їхніх дарителів. Так, в Георгіївській церкві с.Цвіклівці на Кам'яничині знаходилося Євангеліє 1690 р. (львівське видання) з написом, що воно «пожертвовано в цю церкву рабом Божим Іоаном за своє здо-

ров'я та душевне спасіння"<sup>47</sup>. Євангеліє 1789 р. було куплене мешканцем Великої Кириївки та передано церкві Святого Великого Дмитра с.Поташни Ольгопільського повіту за умови помолитися за його здоров'я й відпустити йому гріхи<sup>48</sup>.

Одним з приводів для пожертви богослужбових книжок було будівництво нової церкви, або її перебудова чи оновлення старої. Зустрічаються випадки дарування книг з обмеженням, що жертводавець може взяти цю книгу назад на деякий час. Або книга давалася церкві на певний час, а потім поверталася до господаря. Існувало дарування з умовою, що священник або його син будуть служити в даній церкві, а якщо ж ті залишать парафію, то книга повернеться жертводавцю<sup>49</sup>.

Дарування книжок в той час можна оцінювати як благодійність, адже друки купувалися за великі гроші. Так, наприкінці XVIII ст. Велике Євангеліє коштувало 84 злотих; Мале Євангеліє – 44; Великий Служебник – 38; Середній Служебник – 12; Апостол – 24; Мінея на весь рік – 120; Загальна Мінея – 6; Тріодь цвітна – 34; Тріодь пісна – 32; Великий Трефолой – 80; Середній Трефолой – 64; Октоїх – 40; Часослов – 24; Ірмологіон – 20<sup>50</sup>. Подібні побожні акції здійснювали як заможні люди, так і прості міщани та селяни.

Для порівняння наведемо ціни на різні товари у XVIII ст. Яйця (60 штук) в 1750 р. коштували 48 грошей, а в 1770 р. вже 69,6 грошей; папір (25 аркушів) у 1785 р. – 30 грошей, а 1792 р. – 60 грошей; курка в 1707 – 1716 рр. – 20 грошей, вил в 1710 р. – 30 злотих, кінь між 1701 і 1711 рр. коштував від 30 до 140 злотих<sup>51</sup>. Оцінки роботи ж згідно люстрації 1765 р. були прийняті в Подільському воєводстві наступні: один паровий день – 8 грошей, один день поєдинковий та піший – 6–8 грошей, що дорівнювало ціні однієї курки, або однієї фури дров. Тоді ж вівця коштувала 5 злотих, вил – 50 злотих, корова – 35 злотих<sup>52</sup>.

Через великі ціни на книги, частою була практика купування в складчину, або при свідках, адже існували бажаччі незаконно заволодіти вже купленою книгою та продати її вже від свого імені<sup>53</sup>. Зокрема в церкві преподобної Параскеви с.Гаврилівці Кам'янець-Подільського повіту було львівське Євангеліє 1690 р. з написом в якому зазначено: “цю книгу купив Дмитро Старушок за своє спасіння та відпущення гріхів й передав місцевому священику 1718 р., а громада до тієї справи не має жодного відношення”<sup>54</sup>. Натомість, церква в с.Поташни Ольгопільського повіту серед інших книжок мала Великий Требник з таким написом: “цей требник є церковний, куплений до храму святого великомученика Дмитра за 18 злотих в Умані за церковні гроші; а ще якби хто хотів забрати його з церкви святої, нехай буде проклятий на віки вічні, амінь, амінь. Підпис священноіерея Луки Виногородського, пароха Поташанського, 14 березня 1786 р.”<sup>55</sup>. На таких же умовах були передані Євангеліє московського друку 1730 р. Іллею Грановським до церкви Різдва Богородиці с.Балин Кам'янецького повіту, а також Симеоном до Успенської церкви м.Смотрич того ж повіту<sup>56</sup>.

Засвідчені випадки, коли чужу книгу дарували від свого імені. Так, в церкві Архистратига Михаїла с.Чорне, неподалік від Кам'янця-Подільського, було



напрестольне Євангеліє з написом, який зазначає, що “цю книжку купив Даніїл, осадца Чернянський заради відпущення гріхів своїх та родичів й віддав до храму Архістратиґа Михаїла”. Він же зауважив, що “той, хто забере цю книгу з церкви нехай буде проклятий на століття”. Проте, інший напис на цій книзі свідчить, що її купив Василь Євчук з дружиною своєю у о. Василя Пандовича, пресвітера Чорнянського, “заради спасіння й відпущення гріхів і вручив її отцю Матвієві Кульматицькому, аби дякував Богу за всіх”<sup>57</sup>.

Іноді книгу передавали до церкви з умовою тимчасового її використання для виховання дітей у релігійному дусі<sup>58</sup>. Священики, як освічені люди, які дбали про своїх парафіян, також виступали дарителями. За іншої ситуації, приватні власники богослужбових книг користувалися ними упродовж свого життя, заповідаючи після смерті їх церкві чи монастиреві з умовою молитися за них<sup>59</sup>.

Візитатори церков спонукали парафіян до придбання церковних предметів, в тому числі богослужбових книжок<sup>60</sup>. Міщанин та обиватель м. Сатанів Олекса Мисейчук передав книги: 1) Сатанівському монастирю Акафіст львівського друку (40 злотих), Псалтир київського друку; 2) Воскресенській церкві – Псалтир київського друку (40 злотих), Апостол львівського друку (24 злотих), Псалтир (22 злотих), Євангеліє київське, окладом срібним обложене; 3) до Миколаївської церкви – Тріодь цвітну, київський (40 злотих), Тріодь пісну, київський (50 злотих); 4) до церкви Успенської – Євангеліє; 5) до Благовіщенської церкви – Часослов львівський (40 злотих)<sup>61</sup>.

Духовенство шукало різних шляхів для поповнення своїх бібліотек через неможливість типографій в короткий час забезпечити потреби храмів та монастирів. Через це в їхніх книгозбірнях зустрічаємо книжки, видані різними друкарнями: Києво-Печерською, Почаївською, Унівською, Львівською. Така ситуація була чи не в кожній церкві Поділля.

Поряд з друкowanими уніатськими богослужбовими книжками продовжували використовувати рукописні книги. Наприклад, в с. Вітківцях на Кам’янецьчині, Хресто-Воздвиженська церква, споруджена 1708 р., мала переважно рукописні церковно-богослужбові книжки: Євангеліє, Святкова й Загальна Мінеї, Октоїх (1739 р.)<sup>62</sup>. Церква в ім’я Миколи Чудотворця с. Безнісківців Кам’янецького повіту за візитою 1748 р. мала “рукописне євангеліє in folio на пергаменті”<sup>63</sup>. Рожецький (Микулинський) монастир мав рукописне Євангеліє, пожертвоване місцевими селянами<sup>64</sup>. Церква с. Старої Пісочної Кам’янецького повіту мала “писане” Євангеліє<sup>65</sup>.

Зважаючи на наявність значної кількості друкowanих книжок XVII–XVIII ст., які до того ж були дешевші ніж рукописні, на перший погляд, дещо дивним виглядає використання останніх. Однак, це пояснюється побожною працею ченців з переписування текстів, що мала довгу традицію й не могла припинитися відразу після виникнення книгодрукування. Вона продовжувала існувати в XVII та XVIII століттях, хоча, звичайно, в менших обсягах. Книжки переписувалися або “не своєю волею, але заради послуху”, або за особистими бажаннями переписувачів, або “за відпущення гріхів” інших осіб й ними жертву-

валися до монастирів<sup>66</sup>. Крім турботи про спасіння душі, переписування богослужбових книжок при існуванні таких же друкованих в значній мірі підтримувалось ще бажанням священнослужителів мати книги, які відповідають їхнім переконанням стосовно обрядового боку богослужіння. При введенні унії, одні особи бажали внести латинські (католицькі) правки до православних книжок, а інші, навпаки, залишити все як є. Зрозуміло, що не всіх могли задовольнити друковані уніатські богослужбові книжки, які на думку перших були занадто православні, а на думку інших – дуже златинізовані. Тому обидві сторони прагнули, по можливості, використовувати рукописи<sup>67</sup>.

Традиція переписування текстів пояснювалася ще й бажанням мати в обителі книгу, якої ще не існувало в друкованому вигляді, але її вважали корисною для релігійних потреб. Це спонукало до книгообміну між монастирями і на таку справу не шкодували ні грошей, ні зусиль. У XVII та XVIII ст., як і в попередні часи, рукописи були дорогоцінними. Тому продаж, передача чи будь-який інший вид привласнення як рукописної, так і друкованої книги, яка належала церкві чи монастирю, засуджувався.

Питання формування складу церковних та монастирських книгозбірень розглядалися й на Замойському соборі 1720 р. Серед іншого Собор звернув увагу на зміст богослужбових книжок, які використовувалися в уніатських церквах та василіанських монастирях. Тому стосовно них він дав такі постанови: ніхто не має права друкувати ніяких богослужбових книжок без дозволу місцевого ординаріуса, купувати їх в Російській імперії, а також тримати в себе такі книги, куплені раніше як схизматичні<sup>68</sup>. З метою уникнення плутанини Собор наказав терміново відкоригувати ті тексти, які потребували змін, а читання невиправлених книжок заборонити<sup>69</sup>.

Виконуючи постанови Замойського собору, за наказом римської Конгрегації Розповсюдження Віри від 20 листопада 1728 р., папський нунцій призначив в 1729 р. комісію у складі двох латинських каноніків, двох домініканців та двох єзуїтів для перегляду руських богослужебних книжок, з запрошенням до неї двох руських священників Діонісія Макевича та Йосифа Нарольського. Ця комісія передивилася в 1730 та 1731 рр. руські церковні книги та усунула з них все, що не узгоджувалося з римським віросповіданням<sup>70</sup>. На думку цієї комісії, яка діяла під керівництвом А.Шептицького, потребували виправлень 15 книг: Апостол, виданий 1719 р., Акафісти 1621 р., Акафісти малі 1688 р., Тріодь пісна 1717 р., Тріодь цвітна 1701 р., Октоїх 1700 р., Шестиднев 1715 р., Молитвослов 1720 р., Трефолой 1694 р., Часослов 1726 р., Службник 1712 р., Требник 1719 р., Требник менший 1720 р., Часослов менший 1719 р., Буквар 1723 р.<sup>71</sup> Склалося так, що на розгляд А.Шептицького було передано справу з коригуванням православних книжок та внесенням догматичних нововведень Замойського собору. Обрані ним богослови завершили свою працю тільки в 1737 р. Її результати були розглянуті й схвалені римською курією. На початку 1738 р. всі уніатські єпископи одержали папську буллу з наказом терміново виправити всі церковно-богослужбові книги, які використовуються уніатами, згідно з

вказівками римських богословів та надрукувати в новому варіанті. Кожен з єпископів поспішив виконати це розпорядження і в перших числах травня 1738 р. вони віддали накази підлеглим ігуменам та протопресвітерам виправити всі православні книжки згідно з приписами<sup>72</sup>. При цьому були дані чіткі вказівки, як виправляти вищезгадані п'ятнадцять книг. Митрополит А.Шептицький відзначив усі місця, які потребували виправлення як такі, що суперечили догматиці унії та постановам Замоївського собору. Засоби до виправлення рекомендувалися досить прості: “замазати ці слова, а замість них впиши”, або “ті вимазати та викинути треба”. Наприклад: “ті слова: благословенням чотири-престольних патріархів вимаж”; “замість таких слів: спаси Боже та помилуй святіших архієпископів, вселенських патріархів, православних митрополитів, напиши наступні: святого вселенського архієрея папу римського, преосвященного митрополита”. Були й інші виправлення, викидалися цілі служби на честь православних святих, робилися зміни стосовно проведення літургії та хрещення й таке інше<sup>73</sup>. Крім того, А.Шептицький розпорядився надрукувати у Львівській друкарні, з зазначеними виправленнями та пропусками, стільки примірників церковних книжок, скільки на той час існувало в Польщі монастирських і парафіяльних церков зі сподіванням, що ці друки будуть реалізовані без труднощів<sup>74</sup>.

Проте призначена комісія так до кінця і не завершила свою справу. В результаті, богослужбові книги Уніатської церкви при різних єпископах та в різних типографіях друкувались по-різному з більшими чи меншими додатками та виправленнями<sup>75</sup>.

Деякі священники використовували лише православні книги. Наприклад, в с.Бабшині Кам'янець-Подільського повіту, в Свято-Михайлівській церкві, візитатор у 1759 р., знайшов не виправлені старі рукописні та друковані богослужбові книги й доручив тодішньому пароху В.Даниловичу, який був волозького православного рукопокладення, але прийняв унію, всі такі книги (православні), продати у Волощині й купити нові. Траплялися розпорядження візитаторів, щоб православні книги, особливо рукописні, спалювати<sup>76</sup>.

Крім виправлень, існувала ще й цензура, якої зазнавали всі книжки, хоча не на всіх книжках це було зазначено. Так, унівські літургійні книжки в 30–40-х роках XVIII ст. схвалював до друку особисто митрополит А.Шептицький. Такими були між іншим: Евхологійон (1739 і 1744), Службник (1740), Півустав (1741), Літургійон (1747). В Почасві після 1750 р. цензором був луцький єпископ С.Рудницький-Лубенецький. Зокрема, видання почаївського Триодіона 1767 р. містило в собі великий текст схвалення вищезгаданого єпископа, який гарантував, що текст книжки відповідає святій католицькій вірі<sup>77</sup>.

Досить промовистим є факт, що навіть після Замоївського собору василіанські друкарні неодноразово передруковували літургійні тексти з православних видань. Унівська та почаївська друкарні видавали твори Кирила Транквіліона Ставровецького з періоду, коли він був ще православним священником: “Зерцало богослов'я” та “Євангеліє учительное”. Знаменним були численні факти

переходу друкарів та граверів з друкарень православних до уніатських й навпаки<sup>78</sup>. Одні й ті самі майстри брали активну участь в оформленні книг Львівських, Києво-Печерської, Чернігівської друкарень. Почаївська друкарня зберігала щодо цього свою окремішність. Отримавши перший урок у приїжджих граверів, надалі Почаїв зростив власних<sup>79</sup>. Таким чином, книговидавнича діяльність ЧСВВ призвела до розвитку граверства в їх типографіях та поширенню цього виду мистецтва на інші друкарні<sup>80</sup>.

Після другого та третього поділів Речі Посполитої, територія Подільського і Брацлавського воєводств відійшла до Російської імперії. Почався процес “возз’єднання” уніатів з православ’ям. Однак богослужбові книжки уніатського друку продовжували використовуватися вже у православних церквах, що засвідчила ревізія подільських церков протоіереєм Скворцовим у 30-х роках XIX ст. Переважно це було через крайню бідність останніх та відсутність всіляких засобів купити нові книги, які коштували дорого<sup>81</sup>. Замінити їх повністю вдалося тільки в другій половині XIX ст. Про поширення уніатської літератури на колишніх територіях, що належали Речі Посполитій свідчать такі дані: на Київщині на 1852 р. було зібрано 540 книг, на Волині – 11 211, а на Поділлі – 5 808. Серед подільських примірників було 701 Євангеліє, 425 Апостолів, 410 Псалтирів та 400 Часословів. Ці книги знаходилися у православних храмах. Про лояльне ставлення до них православного духовенства свідчить і вимога Подільського єпископа – здійснювати конфіскацію книг лише в разі прибуття православних замінників. Загалом необхідно було надіслати для Подільської єпархії 2982 примірників книг московського видання на суму 7790 рублів<sup>82</sup>.

Підсумовуючи, зазначимо, що церковні книгозбірні формувалися з метою забезпечення священика книгами, необхідними для богослужіння. Проте не всі подільські уніатські храми мали повну добірку друкованої церковнослужбової літератури, що стало однією з причин використання священиками рукописних книжок.

Книжки церкви отримували шляхом купівлі, дарування чи передачі до храму парафіянами на певний час. Книжками поповнювалися й василіанські обителі Подільського та Брацлавського воєводств, які мали більш ширший книжковий репертуар, ніж храми.

В мовному відношенні переважали книги, написані церковнослов’янською, але у монастирях ченці збирали твори на івриті, грецькою, латинською, польською, англійською, італійською та французькою мовами.

Очільники Уніатської церкви звернули увагу й на зміст богослужбової літератури, яка використовувалася в їхніх структурах. Були проведені виправлення текстів п’ятнадцяти назв богослужбових книг згідно нових вимог, внесені правки, що узгоджувалися з римським віросповіданням.

#### Список використаних джерел:

1. Pidlypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku / M. Pidlypczak-Majerowicz. – Wrocław: Wyd. Uniw. Wrocławskiego, 1996. – S. 172.

2. Яворовский Н. Черты из религиозной и бытовой жизни Подолии в минувшие века / Н. Яворовский // Подольские епархиальные ведомости (дал– ПЕВ). – 1905. – № 33. – Часть неофициальная. – С. 752.

3. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu / M. Pidlypczak-Majerowicz. – Warsz.; Wrocław: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – S. 105-107.

4. Новицкая-Ежова А. Орден базилиан и его культурно-просветительская деятельность на украинско-белорусско-литовских землях Речи Посполитой / А. Новицкая-Ежова // Славяноведение. – 1996. – № 2. – С. 44-45.

5. Історія української культури / [під заг. ред. І. Крип'якевича]. – XV зшиток. – К.: АТ “Обереги”, 1993. – С. 703.

6. Н. Г. Духовенство Подольской епархии конца прошлого и первой половины текущего столетия / Г. Н. // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 8 / [под ред. Н. Яворовского, Е. Сецинского]. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897. – С. 443.

7. Ясиновський Ю. Церковна музика в історії українського музичного мистецтва / Ю. Ясиновський // Релігія в Україні: Дослідження. Матеріали. – Львів: Логос, 1994. – С. 125.

8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДІМЗ), стп-236. Книга візитацій церкви с.Кульчівці Кам'янецького повіту за 1759 – 1794 роки: Рукопис. – Кам'янець-Подільський. – Арк. 16 зв.

9. КПДІМЗ, стп-198. Генеральна візитація Кам'янецького крилосу Львівської єпархії 1759 – 1762 рр.: Рукопис. – Кам'янець-Подільський. – Арк. 386.

10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 271.

11. Историко-статистическое описание прихода села Паньковец Свято-Михайловской церкви Подольской епархии Летичевского уезда // ПЕВ. – 1868. – № 22. – Часть неофициальная. – С. 748-749.

12. Polska Akademia Nauk w Krakowie. – Rkps. 6357. Notatki Ludwika Komykowskiego dotyczace dziejow katedry literatury w Krakowie za czasow Komisji Edukacji Narodowej – Spis nauczycieli wedlug raportow Szkoły Głownej do Komisji Edukacji Narodowej w następujących miejscowościach: Bar, Human, Kamieniec Podolski, Szarograd, Winnica, 1790–1791. – k. 11.

13. Войнар М. Василіани – їхня роля в Унії Київської митрополії / М. Войнар // Записки НТШ. – 1976. – Т. 192. – С. 151.

14. Н. Г. Указ. соч. – С. 427.

15. Там же. – С. 427-430.

16. Історія Української культури: Книга у 5 томах / [голов. редкол.: Пагон Б. С. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2002 – 2006. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / [ред. Смолій В. А.]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 820.

17. Там само. – С. 794.

18. Историко-статистическое описание села Сомовки Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 694.

19. Ісаєвич Я. Українське книговидання, витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 321.

20. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 195 зв.
21. КПДІМЗ, стп-198, арк. 386.
22. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 143.
23. Соломонова Т. Р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) / Т. Р. Соломонова // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 70.
24. Історія Української культури... – Т. 3. – С. 793.
25. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского историко-статистического комитета. – Вып. 5 / [под ред. Яворовского Н. И.]. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. управл., 1890/1891. – С. 419.
26. Историко-статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 114.
27. Там же. – С. 115.
28. Там же.
29. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 1, спр. 1, арк. 19-19 зв.
30. Шипович И. Рожецкий или Микулинский монастырь / И. Шипович // ПЕВ. – 1890. – № 27. – Часть неофициальная. – С. 626; Сецинский Е. Материалы для истории монастырей... – С. 346.
31. Державний архів Вінницької області, ф. Д-471, оп. 1, спр. 220, арк. 20 зв.
32. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie... – S. 154.
33. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238, арк. 10-28.
34. Там само. – арк. 37.
35. Wolyniak. O bazyljanach w Humaniu / Wolyniak // Przewodnik naukowy i literacki. – 1899. – Т. 27. – S. 942.
36. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, ф. 379, оп. 3, спр. 1712, арк. 1.
37. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie... – S. 154.
38. Яворовский Н. Историко-статистическое описание г. Бара и заштатного Барского Свято-Покоровского монастыря / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1875. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 505.
39. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie... – S. 152.
40. Хіхляч Б. М. Мовне питання в Уніатській церкві на Правобережній Україні у XVII–XVIII століттях / Б. М. Хіхляч // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга. I. – Львів: Логос, 2009. – С. 633.
41. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie... – S. 157.
42. Ibidem. – S. 160.
43. Ibidem. – S. 160-164.
44. Pidlypczak-Majerowicz M. Szkoły i książki w działalności bazylianów w 17 i 18 ww. / M. Pidlypczak-Majerowicz // Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy / [red. Ryszard Luzny]. – Lublin: Red. Wydaw. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1988. – S. 206.

45. Яворовский Н. Черты из религиозной и бытовой жизни Подолии в минувшие века / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1905. – № 33. – Часть неофициальная. – С. 756-757.
46. Там же. – С. 767.
47. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1895. – С. 328.
48. Историко-статистическое описание села Поташны... – С. 115.
49. Яворовский Н. Черты из религиозной... // ПЕВ. – 1905. – № 34. – Часть неофициальная. – С. 773-775.
50. ДАЖО, ф. 1, оп. 1, спр. 103, арк. 4 зв.-5.
51. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні / В. Я. Фрис. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – С. 143-144.
52. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – С. 25-26.
53. Яворовский Н. Черты из религиозной... // ПЕВ. – 1905. – № 36. – Часть неофициальная. – С. 834.
54. Сецинский Е. Исторические сведения... – С. 267.
55. Историко-статистическое описание села Поташны... – С. 115.
56. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах... – С. 145, 233.
57. Там же. – С. 254-255.
58. Яворовский Н. Черты из религиозной... – С. 769.
59. Там же. – С. 770.
60. Дложевский С. О визитации или ревизии церковей во времена унии / С. Дложевский // ПЕВ. – 1886. – № 43. – Часть неофициальная. – С. 872.
61. Липа К. Актові книги сатанівського магістрату: відомості щодо архітектури міста / К. Липа // Архітектурна спадщина України. – 1996 – Т. 3, № 2. – С. 111-112.
62. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах... – С. 263.
63. Там же. – С. 148.
64. Шипович И. Указ. соч. – С. 626.
65. Biblioteka Jagiellonska w Krakowie, Rkps. 1027. Akta oryginalne z lat 1745 – 1795, dotyczace unickiej cerkwi we wsi Stara Pasieczna dyecezyi Kamienieckiej, niektore z piezczami, 1745–1795, k. 11.
66. Одинцов И. Ф. Униатское богослужение в 17 – 18 вв. по рукописям Виленской публичной библиотеке / И. Ф. Одинцов. – Вильно: Тип. Губ. правл., 1886. – С. 5.
67. Там же. – С. 7.
68. Papee F. Dzieje unii koscielnej na Rusi: w 300-na rocznice unii brzeskie / F. Papee. – Lwow: Tow. Pedagogiczne, 1896. – S. 24.
69. Хойнацкий А. Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах / А. Ф. Хойнацкий. – К.: Изд. Киево-Печерской Лавры, 1871. – С. 11.
70. Батюшков П. Н. Подолие. Историческое описание. / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Тов-ва “Обществ. Польза”, 1891. – С. 161.
71. Крачковский Ю. Ф. Очерки униатской церкви / Ю. Ф. Крачковский // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете. – 1871. – № 3-4. – С. 383.

72. Орловский П. Появление униатских церковно-богослужебных книг в 1739 г., распространение их в заграничных благочестивых монастырях и приходских церквях, принадлежавших к Киевской митрополии / П. Орловский // ВЕВ. – 1895. – № 32. – Часть неофициальная. – С. 1080.
73. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вып. 12 / [под ред. Яворницкого Н.] – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1916. – С. 68.
74. Орловский П. Указ. соч. – С. 1086.
75. Хойнацкий А. Ф. Указ. соч. – С. 14.
76. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии... – С. 257.
77. Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie... – S. 114.
78. Isajevych Ja. Kosciol greckokatolicki a niektore aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w 17 – 18 ww. / Ja. Isajevych // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze. – 1997. – № 4-5. – S. 197.
79. Булига О. Взаємозв'язки друкарні Почаївського монастиря Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) з друкарськими центрами України (XVIII – початок XIX ст.) / О. Булига // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. I. – Львів: Логос, 2005. – С. 158.
80. Січинський В. Історія українського граверства XVI – XVIII століття / В. Січинський // Записки ЧСВВ. – 1967. – Том V. – С. 241.
81. Н. Г. Указ. соч. – С. 462.
82. Лось В. Е. Освітня та видавнича діяльність Греко-Католицької церкви (Правобережна Україна першої третини XIX ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 86-87.

### Резюме

*В статтє раскрывається діяльність василіан в книгопечатанні, наличие богослужебной литературы в церквях и монастырях Подолия в XVIII ст., способы их пополнения.*

*Ключевые слова: Книга, монастырь, типография, церковь.*

*Одержано 19 квітня 2012 року*